

УДК 94(477.54)

В. А. Греченко

ЧЕРКАСЬКІ КОРЕНІ КУРЕНІВ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Досліджено витоки та походження первинної структурної одиниці Запорозької Січі – козацьких куренів. Розкрито роль Черкащини як основної бази формування запорозького козацтва.

Ключові слова: курінь, Запорозька Січ, козацтво, Черкащина, курінний отаман.

Відомо, що основною військово-адміністративною одиницею Запорозької Січі був курінь. Крім того, територіально Січ поділялася спочатку на п'ять, згодом на вісім паланок. Коли й ким було встановлено такий поділ, сказати неможливо через відсутність про це документальних відомостей: є лише вказівка історика Мацієвського, що Військо Запорізьке поділилося на «курені, селища й околиці» за гетьмана Остафія Ружинського, тобто в першій половині XVI ст. (1514–1534 pp.) [1, с. 157]. Наприкінці XVI ст. в Базавлуцькій Січі було 7 куренів. За часів Олешківської Січі, Нової Січі, Задунайської Січі їхня кількість сягала 38 [2], усі вони мали різні назви, переважно взяті від своїх отаманів-засновників або від містечок чи сіл-метрополій, звідки вийшли перші запорожці, або від назви більшості козаків, які вперше склали курінь [3]. Назви цих куренів дійшли до нашого часу в синодику 1714 року, в історії Мишецького, в різних документах січового архіву й на могильних хрестах запорозьких цвинтарів.

Назву «курінь» козацькому житлу найімовірніше дали від слова «курити», тобто диміти, у своїй основі воно має схоже значення з тматороканськими «курями», згаданими у Слові о полку Ігоревім та російським словом «курная изба». В Січі, в кожному разі в Новій, курені вже не були курними житлами, хоча раз засвоєна назва залишалася за ними й тоді, коли втратила своє первісне значення [1, с. 158–159].

Зарахування новоприбулого козака до того чи іншого куреня відбувалося на основі земляцтва або ж прямої вказівки кошового отамана (чи зі згоди курінного отамана) [4, с. 524].

Значна частина назв куренів географічно мала своїм походженням територію Черкащини, що свідчить про те, що саме цей регіон був основним джерелом формування українського, у тому числі й запорозького, козацтва. За неповними даними, з Черкащиною було пов'язане утворення назв таких куренів:

1. Конелівський – від села Конела на річці Конела, в Жашківському районі Черкаської області.

2. Канівський – від міста, нині райцентру Черкаської області Канів на правому березі Дніпра.

3. Іркліївський – від селища Іркліїв, розташованого на лівому березі Дніпра біля гирла річки Ірклій у Чорнобаївському районі Черкаської області.

4. Рогівський – від села Рогів Маньківського району Черкаської області.

5. Корсунський – від міста Корсунь (тепер райцентр Черкаської області Корсунь-Шевченківський) на Росі.

6. Калниболотьський – від містечка Кальниболота, нині села на межі Кіровоградської та Черкаської областей, яке з 1795 р. називалося Катеринополем і розташоване на річці Гнилий Тикич.

7. Уманський – від міста Умані на річці Уманка.

8. Нижчестеблівський – від містечка Стеблів, що лежить на правій притоці Дніпра Росі в Корсунь-Шевченківському районі Черкаської області.

9. Вищестеблівський – від того ж містечка Стеблів.

10. Тимошівський – від села Тимошівка Маньківського району Черкаської області.

11. Ведмедівський (або Медведівський) – від села Медведівка, що лежить на березі правої притоки Дніпра р. Тясміні в Чигиринському районі Черкаської області [5].

У запорозьких козаків слово «курінь» вживалося у подвійному значенні: у значенні житла-казарми і в значенні підрозділу, полку, самостійної частини війська, «завжди мобілізованої, поставленої на воєнну ногу». Якщо казалося «козак Канівського куреня», то це означало, що або козак жив у Канівському курені (казармі), або ж був приписаний до нього, а міг жити десь в іншому місці – у слободі, селі, на зимівнику однієї з паланок запорізьких волюностей. Більшість козаків лише рахувалася у Січі по куренях, але перебувала в них одна десята всього війська, інші ж, а особливо влітку, то по рибу, то за кіньми, то на дикого степового звіра, то в роз'їздах, то в бекетах, то у Великому Лузі, то на «оселях» – скрізь розсипані були, мов бджоли на запашних квітах; узимку ж багато з них ішли у «городи», тобто в Гетьманщину, щоб побачитись із ріднею чи підманути кого з молоді «до Січі».

З розповіді запорозького козака Микити Леонтійовича Коржа, записаної Олексою Стороженком: «Курінь був, неначе той будинок, шістьсот козаків і більше містилось в ньому, а строївся він, неначе трапеза яка, без перегородок і кімнат, а кругом побіля стін стояли столи і лавки, щоб було на чому за обідом сидіти. Образи були у нас дуже багаті, в срібних, в золотих шатах, а посередині куреня висіли панікадила, лампадки і у великі празники засвічувались» [6].

Один із запорозьких куренів називався за іменем черкаського села Конели. Село **Конела** документально відоме з 1629 року. Засноване було вірогідно тогочасним власником цих земель, краківським каштеляном, князем Юрієм (Єжи) Збаразьким, який залишив чималу збірку листів, котрі є важливим джерелом з історії

козацтва [7]. Назва походить від назви старовинної річки Конели, вперше згаданої під 1391 р. Конела виникла на межі з буцькоманьківськими володіннями Струсів-Калиновських і вочевидь мала контролювати цю околицю володінь Ю. Збаразького та їхні межі. Після смерті Збаразьких, що не залишили нащадків, Конела стала володінням князів Януша, Юрія та Олександра Вишневецьких, небожів Яреми Вишневецького [8]. У 1720-ті роки Конела через шлюб Францішки Ушулі Вишневецької (до речі, похресниці Івана Мазепи) з Михайлом «Рибонькою» Радзівілом перейшла у володіння дому Радзівілів. Від назви Конели походить назва Конелівського (або ще Кунилівського) січового куреня (перша згадка – 1683 року), а також станиці Конелівської (суч. Канеловська) на Кубані. Вірогідно, Конелівський курінь міг виникнути в результаті примусового виселення мешканців та спустіння краю в 1670-ті рр. [9].

Стосовно назви **Іркліївського** куреня слід зазначити, що село Іркліїв було центром Іркліївського полку Лівобережної України – адміністративно-територіальної й військової одиниці України доби козащини. У цьому селі вісім днів перебував гетьман України Богдан Хмельницький. За твердженнями істориків, гетьман проводив перемовини з польськими та московськими послами. Саме тут він підписав кілька своїх універсалів [10].

Назви двох куренів походять від містечка Стеблів. 1616 року в Стеблеві проживало 100 міщанських і 400 козацьких родин. Разом з навколишніми хуторами містечко входило до Корсунського староства. З 1648 р. Стеблів став сотенним містечком Корсунського полку. Під час повстання під проводом Василя Дрозденка [11, с. 384, 386] у 1664 р. Стеблів був оточений 20-тисячним польським військом Стефана Чарнецького [12], котрий діяв спільно з 15-тисячним татарським військом. Міщани Стеблева зробили спробу заручитися допомогою гетьмана І. Брюховецького. Про це стало відомо татарам. Вони раптово напали на місто, після запеклого опору вдерлися до нього, забрали в неволю чоловіків і жінок, а дітей і старих людей знищили («немовлята копитами кінськими стерті») і зруйнували його [13, с. 200]. Після Андрусівської змови 1667 року між Московією та Польщею [14, с. 113] Стеблів анексувала Варшава (поділ України не визнавав жоден український гетьман до 1709 року). З 1685 р. по 1712 р. містечко входило до складу Богуславського полку у статусі сотенного. У середині 80-х років XVII ст. Богуславський полк організував і впродовж усього існування очолював С. Самусь [15]. 1702 року повстанське військо на чолі з корсунським полковником З. Іскрою [16] звільнило Стеблів від польської влади, пізніше оголошено про перехід містечка разом з усією Правобережною Україною до складу Гетьманщини Івана Мазепи [17].

Ще одне село, яке дало назву запорозькому куреню – Тишівка, документально відоме від 40-х років XVII ст. Через село

протікає річка Бендерка, яка впадає у ставок села Полковниче. Русло річки омиває високу скелю із двома входами, які вже завила вода: старожили розповідають, що то початок підземелля, яке тягнеться аж до старого приміщення колишньої Іваньківської школи (нині тут лікарня). Тож, у роки татарських нападів та Національно-визвольної війни тимошівці ховалися під землею та втікали цим ходом від завойовників. Реліквією села стала криниця «із живильною водою», що називається Линниковою – од чоловіка на прізвище Линник, який її викопав. На одному з дубових брусів, з яких зроблена коробка для криниці, збереглася вирублена дата – «1640» [18].

У першій половині XVI ст. територія, де згодом виникла Медведівка, що теж дала своє ім'я запорозькому куреню, була пустищем. Приплив населення до цієї місцевості був значним, а чигиринський та корсунський староста Іван Данилович [19] «...для людей вільних, що у Чигирині вже не вміщалися..., вказав місце». Тут виникло поселення, яке староста назвав Данилоградом. Але назва «Данилоград» не прижилася. За поселенням закріпилася назва Медведиця (згодом Медведівка) – від річки Медведки і однойменного з нею урочища. У матеріалах перепису Корсунського староства за 1616 р. зазначено, що в новому поселенні є 20 міських будинків і 280 козацьких хат. У 1649 р. тут була створена козацька сотня, Медведівка стала сотенним містечком. Після Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. Б. Хмельницький тримав її у власному користуванні [20].

Велику роль у становленні українського козацтва відіграло місто Канів. Із середини XVI ст. Канів став своєрідною козацькою святищею: літні козаки, хворі, поранені, що вже не могли брати участі у походах і боях, почали селитись і доживати свого віку на Чернечій горі неподалік від Канівського монастиря. Тут були поховані такі славетні гетьмани, як Іван Підкова, Яків Шах, Самійло Кішка [21]. Крім цього, значна кількість козаків проживала у містах Смілі, Корсуні та Городищі. Городиська сотня Корсунського полку була добре відомою за часів Хмельниччини. В 1649 р. сотником тут був Максим Кулей [22, с. 121]. Корсунський полк як військовий підрозділ оформився, імовірно, близько 1625 р. і став одним із 6 найдавніших реєстрових полків [23, с. 191]. За Зборівським реєстром 1649 р. Корсунський полк був найбільшим серед інших 16 полків і нараховував 3472 козаків, а у 1654 р. – 5150. У 1649 р. Корсунський полк поділявся на 19 сотень: полкову, Горкушину, Вергуненкову, Демкову, Івахниченкову, Маркову Бажаненкову, Тулюпенкову, Куришкову, Корчовську, Костенкову, Герасименкову, Мліївську, Максима Городийського, Ярутину, Лисянську, Демкову, Гавриленкову, Вільшанську, Ситницьку [24].

Таким чином, наведений фактичний матеріал свідчить, що Черкащина відіграла визначну роль у формуванні та становленні українського козацтва, у тому числі й Запорозької Січі.

Список використаних джерел: 1. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 592 с. 2. Панащенко В. В. Курені Запорозькі / Панащенко В. В. // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 5 : Кон-Кю. – С. 520. 3. Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове [Електронний ресурс] / Адріан Кашенко. – Режим доступу: <http://kaschenko.uaweb.org/opovidannia/index.html>. 4. Шпитальов Г. Г. Курінь / Г. Г. Шпитальов // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 5 : Кон-Кю. – С. 524. 5. Курінь (Запорозька Січ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Курінь_\(Запорозька_Січ\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Курінь_(Запорозька_Січ)). 6. Курінь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Курінь>. 7. Томазов В. В. Збаразькі / В. В. Томазов // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3 : Е–Й. – С. 302. 8. Щербак В. О. Вишневецький Ярема / В. О. Щербак // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 1 : А–В. – С. 517–519. 9. Конела (село) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Конела_\(село\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Конела_(село)). 10. Іркліїв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Іркліїв>. 11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., переробл. та розшир. / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2006. – 584 с. 12. Чарнецький Стефан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Чарнецький_Стефан. 13. Історія України: нове бачення : у 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін. ; під ред. В. А. Смолія. – К. : Україна, 1995. – Т. 1. – 350 с. 14. Греченко В. А. Історія України. Модульний курс / В. А. Греченко. – Х. : Торсінг плюс, 2009. – 384 с. 15. Панащенко В. В. Богуславський полк / В. В. Панащенко // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А–В. – С. 321. 16. Горобець В. М. Іскра Захар Юрійович / В. М. Горобець // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3 : Е–Й. – С. 538. 17. Стеблів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Стеблів>. 18. Тимошівка (Маньківський район) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Тимошівка_\(Маньківський_район\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Тимошівка_(Маньківський_район)). 19. Данилович Іван [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Данилович_Іван. 20. Медведівка (Чигиринський район) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Медведівка_\(Чигиринський_район\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Медведівка_(Чигиринський_район)). 21. Верменич Я. В. Канів / Я. В. Верменич, О. І. Бонь // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4 : Ка–Ком. – С. 80–81. 22. Бандурка О. М. Коріння родоводу / О. М. Бандурка. – Х. : Золота миля, 2010. – 344 с. 23. Мищик Ю. А. Корсунський полк // Ю. А. Мищик / Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 5 : Кон–Кю. – С. 191–192. 24. Корсунський полк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Корсунський_полк.

Надійшла до редакції 27.12.2012

Греченко В. А. Черкасские корни куреней Запорожской Сечи

Исследованы истоки и происхождение первичной структурной единицы Запорожской Сечи – казацких куреней. Раскрыта роль Черкащины как основной базы формирования запорожского казачества.

Ключевые слова: курень, Запорожская Сечь, казачество, Черкащина, куренной атаман.

Grechenko V. A. Cherkasy roots of kurens of Zaporozska Sech

Sources and origins of primary morphon of Zaporozska Sech are investigated – cossack kurens. The role of Cherkasy Oblast is exposed as a basic base of forming of the zaporozsky cossacks.

Keywords: kuren, Zaporozska Sech, Cherkasy Oblast, kuren otaman.

